

16. YÜZYIL İSLÂM KİTAP SANATLARINDA MÜREKKEP YAPIMI: MÜTTAKİ'NİN ET-TECRİBÜ'L-VÂFÎ FÎ'L-HİBRİ'S-SÂFÎ ADLI FARŞÇA ESERİ

Ink Making in 16th-Century Islamic Book Arts: Muttaqî's Persian Work al-Tajrîb al-Wâfî fî al-Hibr al-Şâfî

Dr. Mercan HÜSEYİNİ

Dr., İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Sivas, Türkiye. mrc.huseyni@gmail.com

Doç. Dr. Seyid Muhammed Taki HÜSEYİNİ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Sivas, Türkiye. mthuseyni@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received:
18.01.2025

Kabul/Accepted:
21.03.2025

Sayfa/ Page:
159-170

Öz

Geçmiş yüzyıllarda hazırlanmış ve günümüze ulaşan el yazması eserler, geçmişin bilgi, kültür ve sanat mirasını aktarmanın yanı sıra, tarih ile bağ kurmamızı sağlayan önemli belgeler niteliğindedir. Günümüzde bu yazmaların üretiminde kullanılan malzemeler ve teknikler hakkında mevcut bilgilerimiz sınırlıdır. Bu eserlerin temel bileşenlerinden biri olan mürekkep, yazmaların kalıcılığı ve estetik bütünlüğü açısından kritik bir rol oynamaktadır. Mürekkebin kalitesinin ne derece önemsendiği, günümüze ulaşan hat örneklerinin canlılığından açıkça anlaşılmaktadır. Yazmalarda kullanılan mürekkebin akışkanlığı, renk tonunun uygunluğu, kalıcılığı, kâğıda zarar vermemesi, böceklere ve bakterilere karşı koruyucu özellik taşıması önemli faktörler arasında yer almaktadır. Bu sebeple, İslâm tarihi boyunca bilginler, mürekkebin bileşenlerini, türlerini ve üretim yöntemlerini ayrıntılı bir şekilde aktararak bu alandaki bilgi birikiminin gelişimine önemli katkıda bulunmuşlardır. Mürekkep üzerine yazılmış bu eserlerden biri de 16. yüzyıl âlimlerinden el-Müttakî el-Hindî'nin Farsça kaleme aldığı et-Tecrîbü'l-vâfî fî'l-hibrî's-sâfî adlı çalışmasıdır. Dinî ve tasavvufî eğitimini tamamlayan el-Müttakî, tahsil ve tedris faaliyetlerinin yanı sıra, geçimini kitap istinsah ederek sağlamıştır. Yazar mürekkep yapımına dair kişisel tecrübelerini bu eserinde aktarmıştır. Bu makalenin ilk kısmında Müttakî'nin hayatı ve eserleri ele alınmıştır. Ardından söz konusu Farsça eseri ve mürekkep üretimine ilişkin deneyimleri incelenmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise eserin Farsça metni ile Türkçe çevirisine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sanat tarihi, kitap sanatları, el-Müttakî el-Hindî, et-Tecrîbü'l-vâfî fî'l-hibrî's-sâfî, mürekkep yapımı.

Abstract

Manuscripts from past centuries, preserved to this day, serve as invaluable links to history, transmitting their time's knowledge, culture, and artistic achievements. However, our understanding of the materials and techniques employed by their creators remains limited. Among these essential materials is ink, a critical component whose quality is reflected in the enduring vibrancy and brilliance of surviving calligraphic masterpieces. Characteristics such as fluidity, color tone, durability, compatibility with paper, and resistance to damage from insects and bacteria were vital to the longevity and success of these manuscripts. Throughout Islamic history, scholars documented the properties, types, and production methods of ink in detailed treatises, contributing significantly to the knowledge base of this field. One notable work is *al-Tajrîb al-Wâfî fî al-Hibr al-Şâfî*, written in Persian by the 16th-century scholar al-Muttaqî al-Hindî. A Sufi and religious scholar, Muttaqî sustained himself through book copying and documented his experiences in ink-making in this treatise. This article explores the life and works of Muttaqî, with a particular focus on *al-Tajrîb al-Wâfî fî al-Hibr al-Şâfî* and his contributions to ink production techniques. The study concludes by presenting the original Persian text alongside its Turkish translation, offering valuable insight into the historical practices of ink-making.

Keywords: Art history, book arts, al-Muttaqî al-Hindî, al-Tajrîb al-Wâfî fî al-Hibr al-Şâfî, ink making.

Atıf/Citation: Hüseyini, M ve Hüseyini, S.M.T. (2025). 16. yüzyıl İslâm kitap sanatlarında mürekkep yapımı: Müttakî'nin Et-Tecrîbü'l-Vâfî Fî'l-Hibrî's-Sâfî adlı Farsça eseri. *Mecmua*, 10(19), 159-170.

Giriş

Geçmiş yüzyıllarda üretilen el yazması eserlerin yapımında kullanılan teknikler ve malzemeler hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Bu eserlerin oluşturulmasında kâğıt, mürekkep ve deri gibi temel malzemeler kullanılmış olup, söz konusu unsurların seçimi ve işlenmesi titizlikle gerçekleştirilmiştir. Nitekim dönemin zanaatkârları tarafından özenle seçilen malzemelerin kalitesi, birçok el yazmasının yüzyıllar boyunca bozulmadan günümüze ulaşmasını sağlamıştır (Zekrgoo, 2014, s. 133; Azadî, 2017, s. 89).

Mürekkep, yazının kalıcılığını ve niteliğini belirleyen temel unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Tarih boyunca mürekkep farklı ihtiyaçlara uyarlanarak geliştirilmiş, çeşitlendirilmiş ve yazı kültürünün ilerlemesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, bazı tarihi kaynaklarda “midad”, “hibr”, “siyâhî” ve “la'li” gibi farklı mürekkep türlerinin geliştirildiği ve kullanıldığı belirtilmektedir (Mâyil Heravî, 1993, s. 18; Yaman, 2012, s. 129; Derman, 2006, s. 32-46; Porter, 2011, s. 86-89). Mürekkebin bu çeşitliliği, yazı sanatlarında teknik, estetik ve işlevsel gerekliliklere göre nasıl şekillendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Mürekkep temel olarak iki ana unsurdan oluşur: Bunlardan biri mürekkebin rengini oluşturan pigment veya renk maddesi, diğeri ise bu renk maddelerini bir arada tutan bağlayıcıdır. Renk maddesi olarak genellikle is ve demir mazısı gibi doğal bileşenler tercih edilmiştir. Bağlayıcı madde olarak ise zambak, yumurta akı, bal ve hayvan jelatini gibi malzemeler kullanılmıştır. Mürekkebin akışkanlığını sağlamak ve uygulama kolaylığı kazandırmak amacıyla saf su gibi sıvılar eklenmiştir. Bu farklı bileşenlerden oluşan mürekkep çeşitleri, farklı yüzeylerde ve yazı türlerinde kullanılmıştır (Azadî, 2016, s. 127).

Hat sanatında kullanılan mürekkebin kalitesi, yazının estetik değerini doğrudan etkilemiştir. Bu nedenle hattatlar için iyi bir mürekkep, sanatlarının temel unsurlarından biri olarak kabul edilmiştir. Nitekim Mümin-i Hüseyinî (11./17. yy), Tuhfe adlı eserinde mürekkebin hüsn-i hattın güzelliğini oluşturan dört unsurdan biri olduğunu vurgulamıştır (Mümin-i Hüseyinî, 1997, s. 602). Siyah mürekkep, kitap sanatında yazı yazmak için en yaygın tercih edilen renk olmuştur. Bununla birlikte lacivert, kırmızı, yeşil ve altın mürekkep gibi farklı renkler de özellikle süslemelerde ve özel metinlerde kullanılmıştır.

Mürekkep çeşitleri, üretim yöntemleri ve içerikleri açısından üç ana gruba ayrılabilir: is-zambak mürekkepleri, demir mazi-zaç (şap) mürekkepleri ve her iki türün karışımları. Her bir grup, farklı ihtiyaçlara yönelik çözümler sunmuş ve çeşitli alanlarda kullanılmıştır (Azadî, 2016, s. 135). Mürekkep çeşitliliği, İslâm dünyasında yazı ve kitap sanatının gelişimine sağladığı katkıyı daha iyi anlamamıza olanak tanımaktadır (Mâyil Heravî, 1993, s. 45-54; Safari, 1389, s. 13-18; Azadî, 2016, s. 137; Porter, 2011, s. 86).

Mürekkep yapımıyla ilgili İslâm medeniyetinde Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde kaleme alınan eserlerden İbn Bâdis es-Sanhâcî'nin (ö. 454/?) ‘*Umdetu'l-kuttâb*’ı, Hubeyş-i Tiflîsî'nin (ö. 629/1232?) *Beyânü's-sînâ'ât*’ı, Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-a'sâ*’sı, Simî-i Nişâbüri'nin (15.yy) *Riâle-i Cevheriyye*’si, Ali Hüseyinî'nin (15.yy) *Risâle-i Mürekkeb-sâzî ve cild-sâzî*’si ve yazarları meçhul olan *Risâle der beyân-ı kâğız mürekkeb ve hall-i elvân, Hileyü'l-kuttâb, Risâle der Beyân-ı sāht-ı mürekkeb-i elvân* adlı eserler örnek verilebilir (Mâyil Heravî, 1993, s. 6-12; Safari Aq Kale, 2010, s. 17). Bu konuda yazılan eserlerden birisi de Hindistan’dan Mekke’ye yerleşen 16. Yüzyılın din âlimlerinden el-Müttakî el-Hindî'nin Farsça kaleme aldığı *et-Tecrîbü'l-vâfi fî'l-hıbrî's-sâfi* adlı eseridir.

1. EL-MÜTTAKÎ EL-HİNDÎ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

Hadis, fıkıh, kelâm, akâid ve tasavvuf âlimlerinden Hâfız Alâüddîn Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdihân el-Müttakî el-Hindî, 885/1480 yılında Hindistan’ın Burhânpûr şehrinde doğmuştur. İlk eğitimini babası Hüsâmüddîn Abdülmelik’ten almıştır. Ancak yedi-sekiz yaşlarındayken babasını kaybetmesi üzerine eğitimine, Şah Bâcen Burhânpûri’nin (ö. 912/1506) rehberliğinde devam etmiştir (Kâdirî, 1961, s. 1/348).

Müttakî, bir süre Mâlva Sultanı Gıyâseddin Şah’ın (ö. 1500) sarayında görev almış, ancak dünyevî itibarların geçiciliğine kanaat getirerek devlet işlerinden çekilmiş ve tasavvuf yoluna yönelmiştir. Bu doğrultuda, Hindistan’ın köklü tarikatlarından biri olan ve Muînüddîn Hasen el-Çiştî’ye (ö. 633/1236)

atfedilen Çiştîyye tarikatına intisap etmiştir. Tarikattaki şeyhi, çocukken kendisine ders veren hocası Şah Bâcen'in oğlu Abdülhakîm Çiştî olmuştur (Nizami, 1953, s. 142-147; Câmî, 1958, s. 322-323; el-Hasenî, 1999, s. 4/385).

Şeyhinin tavsiyesi üzerine Mültân'a giden Müttakî, burada Şeyh Hüsâmüddîn Mültânî'nin (ö. 960/1552) yanında seyr ü sülûkünü tamamlamıştır (el-Hasenî, 1999, s. 4/229). Ancak, Gücerât Hâkimi Sultan Bahadır ile Babürlü Sultanı Hümâyün Şah arasında meydana gelen savaşlar sonucunda, 941 (1534) yılında Sultan Bahadır'ın yenilgisi ve Gücerât'ın Hümâyün tarafından işgali üzerine Hindistan'ı terk etmiştir. Yakın dostu Rahmetullâh b. Abdillâh es-Sindî (ö. 993/1585) ile birlikte Mekke'ye hicret etmiştir (Hâtûnâbâdî, 1973, s. 1/463; Ayderûsî, 1984, s. 392; İnce, 2009, s. 37/247-248).

Bu dönemde 54 yaşında olan Müttakî, ilimle meşguliyetini hiçbir zaman bırakmayarak hem tedris hem de telif faaliyetlerini sürdürmüş ve Mekke'deki âlimlerden dersler almıştır. Mekke'de bulunduğu yıllarda, dönemin önde gelen sûfi ve müfessirlerinden Şeyh Ebü'l-Hasan Tâcû'l-ârifin el-Bekrî (ö. 952/1545), İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), Abdurrahman el-Vecih el-'Amûdî (ö. 1605), Şemseddin er-Ramlî el-Ensârî (ö. 1004/1596) ve Şems el-Bekrî gibi âlimlerin meclislerine katılarak tefsir, hadis, fıkıh ve tarikat dersleri almıştır (İbni'l-İmâd el-Hanbelî, 1986, s. 10/541-543; el-Ayderûsî, 1984, s. 1/284-286; Tabersî, 1400, s. 71).

Müttakî, Çeştiyye tarikatından irşad icazeti almasının yanı sıra Muhammed es-Sekafi'den Kâdiriyye, Şâzeliyye ve Medyeniyye tarikatlarının hilâfetini de alarak irşad ile vaaz faaliyetlerine başlamıştır (Azmi, 2006, s. 32/222; el-Hasenî, 1999, s. 4/385, 406).

Muzafferî Devleti'nin Sultanı Nâsirüddin Mahmud Şâh'ın (ö. 961/1554) daveti ile Müttakî, Kâdîlkudât unvanıyla Gücerât'ta döner. Ancak Müttakî'nin düşüncelerinden ve fikhî hükümlerinden hoşnut olmayanlar, Mahmud Şâh'ı aleyhine kışkırttılar. Bu nedenle Müttakî, Hindistan'ı tekrardan terk etmeye mecbur kalarak Mekke'ye döner ve 2 Cemâziyelevvel 975 (4 Kasım 1567) tarihinde vefatına kadar orda kalır (Zirikli, 1980, s. 4/309).

Müttakî, birçok âlimden ders aldığı gibi Melikü'l-muhaddisîn Cemâlüddîn Muhammed Tâhir el-Gücerâtî el-Fettenî (ö. 986/1578), Cemâlüddîn Muhammed el-Bekrî es-Siddîkî (ö. 962/1555'te hayatta), Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Muhammed b. Fazlullah el-Burhânî (ö. 1029/1620) ve Şeyh Abdülvehhâb el-Müttakî (ö. 1012/1603) gibi birçok âlim de yetiştirmiştir (Nizami, 1995, s. 12/486; Karagözoğlu, 2020, s. EK-1/178; Ali el-Kârî, 2002, s. 4/1333; Kara Bulut, 2001, s. 4/2776; et-Tabersî 1979, s. 62).

Kaynaklar, Müttakî'nin ilmî, ahlakî ve irfânî mertebesinden bahsetmiştir. Örneğin, müritlerinden Şeyh Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî (ö. 1052/1642) *Zâdü'l-müttakîn*, Şeyh Abdülvehhâb el-Müttakî (ö. 1052/1642) *İthâfî't-takî fi fazli's-Şeyh Ali el-Müttakî* ve Abdülkâdir b. Ahmed el-Fâkihî (ö. 998/1589) *el-Kavlü'n-nakî fi menâkibi'l-Müttakî* adlarıyla hakkında menkıbe eserler yazmışlardır (Nawshâhî, 2004, s. 21).

Müttakî, uzun süre Hindistan'dan uzak kalmasına rağmen, Hindistan'dan Mekke'ye gelenler onun eserlerinden ve fikirlerinden etkilenmiştir. Bu etkiler Müttakî'nin eserlerinin ve düşüncelerinin Hindistan'da yayılmasını sağlamıştır. Hindistan'ın büyük âlimlerinden İmam Rabbânî (ö. 1034/1624) ve Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) gibi isimler de onun fikirlerinden etkilenmiştir (Necefi, 2019, s. 174-177).

Müttakî, ilim tahsili ve tedrisi ile beraber birçok eser de telif etmiştir. Yazar'nin dinî, tasavvufî, edebî ve itikâdî konularda Arapça ve Farsça dillerinde yüzden fazla eser telif etmiştir (Tabersî, 1400, s. 71-72). Kendisine isnad edilen eserlerden bazılarının adları şöyledir: *Ahvâl-ı Mahdî-yi Âhirü'z-zamân*, *Cerri's-sakîl fi sülûki'l-ma'îl*, *Cevâmiu'l-kelim fi'l-mevâzi'l-hikem*, *ed-Dürrü'l-meknûn ve's-sırrü'l-maşûn*, *el-Burhân fi 'alâmâti mehdiyyi âhiri'z-zamân*, *el-Burhânü'l-celî fi ma'rifeti'l-velî*, *el-Cevâhiri'l-Osmâniyye*, *el-Hikemü'l-irfâniyye fi ma'ânî irşâdiyye ve işârâti Kur'âniyye*, *el-İkmal li-Menheci'l-Ummâl*, *el-Mevâhibü'l-Aliyye fi'l-cem'i beyni'l-hükmi'l-Kur'âniyye ve'l-hadîsiyye*, *el-Unvân fi's-sülûki'n-nisvân*, *en-Niheci'l-etemm fi tebvîbi'l-hikem*, *er-Rakkü'l-merkûm fi gâyeti'l-'ulûm*, *er-Rütbetü'l-fâhire fi nesâihi'l-Mülûk*, *Esrârü'l-ârifin ve siyerü't-tâlibîn*, *et-Tahzîr 'ani'l-vukû' fi'l-mehleketi ve'l-beliyye*, *Fethu'l-cevâd*, *Gâyetü'l-kemâl fi beyânı afzali'l-a'mâl*, *Hidâyetu Rabbi 'inde*

fakdi'l-mürebî, İrşâdü'l-Kur'âniyye, İrşâdü'l-irfân ve ibâreti'l-imân, Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl ve Münteḥabü Kenzi'l-'ummâl, Kifâyeti ehli'l-yekîn fî tariki'l-mütevekkilin, Ma'rifeti'd-dünyâ, Mektûbat, Mevâhibü'l-Alîye, Minhacu'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl, Muhtasarü'n-Nihâye fî garîbi'l-hadîs, Nazmi'd-dürer fî'l-hikemi ve'l-gurar, Ni'ami'l-mi'yârî ve'l-kıyâs li-ma'rifeti'n-nâs, Şemâ'ilü'n-nebî, Tebyînü't-turuk, Telhîsü'l-beyân fî alâmât-il-Mehdîyi âhur zaman, Tenbîhü'l-aḥibbâ' fî 'alâmeti'l-maḥabbe, Tertîbu'l-Hikem, Tezkâri'n-ni'am ve'l-'atâyâ fî's-sabri ve's-şükr, 'Umdetü'l-vesâ'il, 'Urvetü's-selef ve'l-halef fî't-taşavvufi'l-münbeset mine'l-Kitâb ve's-Sünne, Vesîletü'z-zâhire fî saltanati'd-dünyâ ve'l-âhire, Zâdü't-tâlibîn (Hidayeti, 2012, s. 36/532; Kehhâle, 1957, s. 7/59; İbni'l-İmâd el-Hanbelî, 1986, 8/379; Bağdadî İsmail Paşa, 1990, s. 1/746-747; Zirikli, 1980, 4/309; el-Ayderûsî, 1984, s. 283; Dihlevî, 2004, s. 249; Kara Bulut, 2001, s. 3/2022; Canan, 2022, s. 25/262-263).

Müttakî el-Hindî'nin eserlerinden biri de mürekkep yapımıyla ilgili yazdığı *et-Tecrîbü'l-vâfi fî'l-hıbrî's-sâfi* adlı Farsça eserdir. Bu eser, 2004 yılında Aref Nawshâhî tarafından neşredilmiştir (Nawshâhî, 2004, s. 23-25).

2. ET-TECRİBÜ'L-VÂFÎ FÎ'L-HİBRİ'S-SÂFÎ'NİN İÇERİĞİ

Müttakî, bir bilim insanı olarak hayatı boyunca ilim tahsilinden ve öğretiminden feragat etmeden, ömrünün sonuna kadar kitaplarla meşgul olmuştur. Eğitim ve öğretim konusundaki gayretleriyle talebelerine büyük destekler sağlamış, ilmin yayılmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Müritlerinden Şeyh Abdülhak ed-Dihlevî, şeyhi Müttakî hakkında şu bilgileri aktarmıştır:

“Zamanının büyük bir kısmını ilim, tedris, kitâbet ve mürekkep yapımıyla meşgul olarak geçirdi. Müderrislikten ve mürekkep satışından elde ettiği geliri, ilim ehli talebelere yardım etmek için kullanırdı. Arap ve Acem diyarlarında değerli ve nadir gördüğü kitapları, çoğu zaman ederinden fazlasını ödeyerek satın alırdı. Bu eserleri hem kendisi istinsah eder hem de ücret ödeyerek başkalarına istinsah ettirirdi. Ardından bu nüshaları, Hindistan'ın Gücerat ve Lahor gibi şehirlerine gönderirdi. Ömrünün son yıllarında ise yoğun riyazet ve az yemek yemesi sebebiyle bedeni neredeyse yalnızca deri ve kemikten ibaret hale gelmişti.” (Nawshahi, 1383, s. 22).

Abdülhak ed-Dihlevî'nin de değindiği üzere, Müttakî mürekkep yapımını bizzat kendisi gerçekleştirmiş, bu konuda edindiği kişisel tecrübe ve bilgileri *et-Tecrîbü'l-vâfi fî'l-hıbrî's-sâfi* adlı eserinde yazıya dökmüştür.

Eser, geleneksel olarak hamdele ve salvele ile başlamaktadır. Bunu takiben Müttakî, kendi kimliğini ve eserin konusunu açıklayarak eserin adını zikretmiştir. Ardından, mürekkep yapımında yaygın olarak kullanılan iki temel bileşenin içerikleri ile bu bileşenlerin karışım oranları detaylandırılmıştır. Eser, sistematik bir biçimde başlıklar altında düzenlenmiş olup mürekkep üretim yöntemleri, is tanımı ve müellifin geliştirdiği üç farklı teknik - “edna” (alt düzey), “vasat” (orta düzey) ve “a'lâ” (üst düzey) - ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın sonunda ise mürekkep üretiminde kullanılan malzemelerin kalitesini belirleme yöntemlerine dair bilgilere yer verilmiştir.

2.1. Mürekkep Terkipleri

Günümüze ulaşan mürekkep tarifleri çeşitlilik göstermesine rağmen, yapımında kullanılan temel bileşenler şu şekildedir: Mazı meşesi gibi tanin içeren bitkisel materyaller, renklendirici olarak tercih edilen is ve metal sülfatlar, çözücü ortam sağlayan sıvılar (su) ve bu maddeleri bağlamak için kullanılan Arap zıncı gibi reçineler (Derman. 2006 .s. 46-47; Soltani, 2016, s. 127; Azadî, 2017, s. 94).

Müttakî, mürekkep terkipleri ve içindeki malzemelerin oranları konusunda en yaygın iki türü beyitler halinde açıklamıştır. Hat ve mürekkep hakkında Sultan Ali-i Meşhedî (ö. 926/1520), Mecnûn-ı Herevî (ö. 951/1544), Mir İmâd-ı Kazvinî (ö. 1024/1615) ve Nefeszâde İbrahim (ö. 1060/1650) gibi hattatların yazdığı birçok klasik eserde de kaydedilen bu terkiplerin birincisinde, is ile zaç (bakır sülfat) eşit ağırlıkta kullanılmıştır. Bu iki bileşenin toplam ağırlığında mazı, üçünün toplam ağırlığında ise zamk (samğ) kullanıldığı belirtilmiştir. İkinci terkiplerin ise iki dirhem nemsiz is, dört dirhem Arap zıncı, iki dirhem mazı ve yarım dirhem Türk zıncı içerdiği kaydedilmiştir (Mecnûn-ı Herevî, s. 5, 25; Mir İmâd-ı Kazvinî, 1890, s. 38; Mâyil Heravî, 1993, s. 16, 76, 96, 165, 215; Nefeszâde, 1938, s. 93).

Mürekkep yapımına malzemelerin tartılması için dirhem ile birlikte, tartma birimi olarak miskal, ukiye, ratl, sir, men, dank ve çârek birimleri de kullanılmıştır (Azadî, 2017, s. 95-97). Bir dirhem yaklaşık olarak 3,207 gram ağırlığa denk gelir.

Müttakî, birinci terkiyle elde edilen mürekkebin, yumuşak ve ipek gibi bir yapıya sahip olan Horasan kâğıdı için uygun olduğunu belirtmiştir. İkinci terkiyle üretilen mürekkebin ise daha kalın dokulu Mısır ve Hindistan kâğıtları için uygun olduğunu ifade etmiştir.

2.2. Mürekkep Yapımı

Müttakî, mürekkep yapımında malzemelerin önce iyice öğütülüp ardından birbiriyle karıştırılmasının zahmetli bir süreç olmasına rağmen daha iyi sonuç verdiğini vurgulamıştır. Ayrıca, öğütme işleminin çini kaplarda gerçekleştirilmesinin, malzemeler üzerinde yan etki bırakmaması nedeniyle bakır kaplara kıyasla daha uygun olduğunu belirtmiştir. Mürekkeplerin rüzgârdan ve tozdan korunmasının önemine de değinmiştir. Müttakî, mürekkebin iki temel özelliği olan siyah renk ve akışkanlık üzerinde durmuş, bunlar arasında siyahlığın daha önemli olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, yeterince akışkan olmayan bir mürekkep kullanıma elverişli değildir. Ancak mürekkep yeterince akışkansa, siyah rengi tam olmasa bile kâğıdın beyazından ayırt edilebilmesi kullanım için yeterlidir (Nawshâhî, 2004, s. 23).

Mürekkebin siyah olması için kullanılan isin rengi tam siyah olmalı, gri ya da toprak rengi olmamalıdır. İsin tam siyah olması için fitilin az yanması ve kullanılan yağın fazla yanmasıyla sağlanır; aksi takdirde is gri bir renge dönüşür. İsten yağı ayırmak için ise is, kâğıt bir torbaya konur, hamurla sarılarak tandıra yerleştirilir ve ısıya maruz bırakılır. İşlem sonunda isten yağın tamamen ayrışıp ayrışmadığı test edilir. Yağın varlığı, isin avuç içine sürülüp yıkanmasıyla anlaşılır; yağlı is kolayca çıkmazken, yağsız is suyla hemen temizlenir (Derman. 1967.s. 97-112).

2.3. Müttakî'nin Yaptığı Mürekkepler

Müttakî, bu açıklamaların ardından, kendi geliştirdiği ve "ednâ," "vasat," ve "a'lâ" olarak adlandırdığı üç mürekkep yapım yöntemini detaylı bir şekilde açıklamıştır.

Ednâ yöntemi, seyahat sırasında, hatta at üzerinde dahi kullanılabilir pratik ve taşınabilir kuru mürekkep elde etmeyi amaçlar. Bu yöntemde, "icâletü'r-râkib" adı verilen mürekkep şu şekilde hazırlanır: Öncelikle dört dirhem kaliteli kuru Arap zankı iyice öğütülür, ardından bir dirhem is eklenir. Bu karışım, elin sığabileceği deri bir torba veya eldivenle iyice karıştırılarak toz haline getirilir. Daha sonra, karışım sert hamur kıvamına gelene kadar az miktarda su eklenir. Elde edilen mürekkep hamuru taşınabilir ve ihtiyaç duyulduğunda bir miktar suya atılarak parmakla bile karıştırarak çözülür; böylece yazı için hazır hale gelir.

Müttakî'nin bu yöntemde kullandığı malzemeler, mürekkep yapımında en yaygın ve pratik olarak tercih edilen yöntemlerden biridir (Soltani, 2016, s. 128). Müttakî'nin "icâletü'r-râkib" adını verdiği bu kuru mürekkep, İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *el-İsâbe fî levâzimi'l-kitâbe*'si, Kalkaşendî'nin *Subhu'l-a-şâ*'sı gibi eserlerinde "el-hibrü's-seferî", "hibrü yâbis li's-sefer" ve "hibrü'l-fukarâ" gibi terimlerle de anılmıştır (Staatsbibliothek zu Berlin Sprenger 1918).

Vasat yöntemi mürekkep yapımında daha detaylı ve zahmetli bir süreci içerir. İlk olarak, Arap zankı süt kıvamına gelene kadar nemlendirilir, ardından damla damla is eklenerek hamur kıvamı elde edilir. Bu hamur, nohut büyüklüğünde toplar haline getirilir ve her bir top, Hint sarı salkımı ağacı (Cassia fistula, altın ağacı) lifleriyle kaplanır.

Hint sarı salkımı ağacı, tıbbi özellikleriyle bilinir. Yapraklarında kalsiyum, sodyum, manganez, aspartik asit, glutamik asit gibi maddeler bulunduğundan, akışkanlık sağlama (müshil etkisi) ve anti bakteriyel özelliklere sahiptir (Zargari, 1997, s. 2/113; Vefâi vd., 2010, s. 1-6). Müttakî'nin Hint kökenli olması, bu ağacın özelliklerini tanıyarak mürekkep yapımında kullanmasını sağlamıştır.

Müttakî'ye göre, liflerle kaplanmış hamur topları, iki katlı bir kumaş torbaya yerleştirilir ve bir süre yoğrulmaya devam edilir. Bu işlem sırasında, is ve zankı karışımı torbanın gözeneklerinden dışarıya sızarken, lifler torbanın içinde kalır. Ardından, karışımın kıvamı kontrol edilir; eğer karışım çok yoğun ise su eklenir, sıvı hale gelmiş ise güneşte bekletilerek yazı için uygun kıvama getirilir. (Nawshâhî, 2004, s. 24).

A'lâ yöntemi, mürekkep yapımında en gelişmiş tekniklerden biri olarak kabul edilmektedir. Müttakî, mürekkebin temel bileşenlerini oluşturan zamk ve isin iyice öğütülüp homojen bir şekilde karıştırılması gerektiğini, ardından doğru oranda su eklenerek mürekkebin ideal kıvama ulaşmasının sağlanacağını belirtmiştir. Müttakî'ye göre, mürekkebin akışkanlığını ve siyah rengini elde etmek için önerilen oranlar şu şekildedir: 1 dirhem is, 4 dirhem zamk ve 80 dirhem su. Mürekkebin daha akışkan, siyah, berrak ve dayanıklı olması için çeşitli ek maddelerin kullanılması önerilmiştir. Müttakî, bu maddeler arasında mazı, zaç, murt, kına, eftimon ve sabır saymıştır. Her bir katkı maddesi, mürekkebin kalitesini artırmak için farklı işlevler üstlenmiştir. Örneğin, sabır (Aloes Socotrina) bitkisinden elde edilen zamk benzeri madde, mürekkebin akışkanlığını artırmada önemli bir rol oynamış ve aynı zamanda mürekkebi böcek ve bakterilere karşı korumuştur. Eftimon ya da cinsaçı (Cuscuta epithimum) bitkisi, antioksidan özellikleri sayesinde mürekkebin oksidasyona dayanıklılığını artırmış ve kâğıdı fareler ile kemirgen böceklere karşı koruma işlevi görmüştür. Bu katkı maddeleri, mürekkebin uzun ömürlü ve dayanıklı olmasını sağlamış, kâğıt üzerinde berrak bir şekilde dağılmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca, doğal bileşenlerin özenle seçilmesi, mürekkebin kullanım sırasında istenilen performansı göstermesi açısından büyük önem taşımıştır. Müttakî'nin açıklamalarına göre, mürekkep yapımında 1 dirhem is için 1 dirhem Kıbrıs zacı, 2 dirhem mazı ve birer çeyrek dirhem kına yaprağı, murt yaprağı, eftimon ve sabır kullanılır. İlk olarak, mazı küçük parçalar hâlinde kırılır, zaç ise iyice öğütülerek mazı ile karıştırılır. Ardından, her bir dirhem için 16 kat su eklenir. Örneğin, toplamda 3 dirhem olan mazı ve zaç için 48 dirhem su eklenir ve karışım bir gece bekletilir. Ertesi gün, mazı ve zaç ayrı ayrı kaynatılarak yoğun bir sıvı elde edilir. Kına, murt ve eftimon ise belirtilen miktarlarda suya eklenir, bir gece bekletildikten sonra ayrı olarak kaynatılır. Bu işlemler sonucunda elde edilen karışımların suyu, kâğıt üzerinde iz bırakacak kadar yoğunlaştığında ateşten alınır. Ardından, karışım iki kat keten kumaştan süzülerek saf sıvı hâline getirilir ve zamk ile is karışımına eklenir. Karışım çok sıvı hâle gelmişse, güneşte bekletilerek yazı için uygun kıvama ulaşana kadar koyulaştırılır. Eğer bal kıvamında ise su eklenerek süt kıvamına getirilir (Nawshâhî, 2004, s. 24).

3. ET-TECRÎBÜ'L-VÂFÎ FÎ'L-HİBRÎ'S-SÂFÎ'NİN TÜRKÇE TERCÜMESİ İLE FARŞÇA METNİ

3.1. et-Tecrîbü'l-vâfi fî'l-hıbrî's-sâfi'nin Türkçe Tercümesi ¹

Hamd; Nun ve Kalem'i yaratan, insana bilmediğini öğreten, ilmi sayıyla sınırlandırılmayan ve kelimeleri denizler mürekkep olsa dahi tükenmeyen Allah'a mahsustur. Salat ve selam, sözü ve ifadeleri kaydetmek için mürekkep bile kifayet etmeyen, Ümmî peygamberin üzerine, ayrıca diğer peygamberler, onun ailesi ve sözleriyle işaretlerini özlü şekilde aktaran sahabeleri üzerine olsun.

Bundan sonra, Allah'ın kullarının en hakiri olan ve el-Müttakî lakabıyla tanınan Ali b. Husâmeddin el-Hindî şöyle der ki bu risale, siyah mürekkebi hazırlama üzerine yazılmıştır ve ona *et-Tecrîbü'l-vâfi fî'l-hıbrî's-sâfi* adı verilmiştir.

Bil ki, [mürekkep] terkipleri arasında, bu iki terkip en meşhurlarıdır:

Birinci terkip:

İs ağırlığı kadar zac; her ikisinin ağırlığında da mazı,

Üçünün ağırlığında zamk (samğ); sonra iş güce kalır.

İkinci terkip:

İki dirhem saf ve nemsiz is al, dört dirhem Arap zamkını içine koy.

İki dirhem mazı ve yarım dirhem Türk zacı, her bir bileşeni karıştırıp iyice öğüt.

Bu ikinci karışım, birinci karışımın yarısı kadardır. Genellikle bu, kalın Mısır ve Hindistan'ın kaba ve kalın kâğıtları için uygundur; birinci karışım ise yumuşak ve ipek gibi Horasan kâğıtları için uygundur.

¹ Bu eserin Farsçadan Türkçeye çevirisi, Aref Nawshâhî'nin neşrettiği metin temel alınarak bu makalenin yazarları tarafından yapılmıştır.

[Mürekkep] Yapım yöntemi:

Mürekkep yapmanın yolu; öncelikle öğütüp karıştırmanın daha iyi olduğunu bilmek gerekir. Ancak bu, çok zahmetli bir iştir ve günlerce sürer. Bazen mürekkep, aşırı öğütme sebebiyle ziyan olabilir. Mürekkebin öğütüldüğü kap da önemlidir. Örneğin, bakır havanda öğütülürse, bakırın etkisi mürekkep üzerinde baskın olur. Ancak çini (seramik) bir kapta öğütülürse, bu [zararlı] etki ortaya çıkmaz. Mürekkebi rüzgârdan ve tozdan korunak gerekir. Bu fakir, büyük zorluklarla, günlerce uğraşmaya gerek kalmaması için bazı yöntemler denemiştir. Bir yapım neticesinde, Allah'ın izniyle bir yıl yetecek kadar miktar hazırlanabilir. Bu fakir, bu risalede kendi denediği bir karışım açıklayacaktır.

İs tanımı hakkında

Bil ki, mürekkebin temelinde iki unsur vardır. Geri kalan her şey tamamlayıcıdır. Bu iki unsurdan biri mürekkebin sim siyah renkte olması, diğeri ise mürekkebin akışkanlığıdır. Bu iki unsur arasında, akışkanlık renkten daha önemlidir. Çünkü renk çok siyah olsa da akışkanlık olmazsa işe yaramaz. Ancak mürekkep iyi akıcıysa ve rengi yeterince siyah değilse bile amaç gerçekleşir. Çünkü renk bakımından yeterli olan, mürekkebin renginin kâğıdın beyazından ayırt edilebilmesidir.

Mürekkebin rengi siyah olması için mürekkep yapımında kullanılan is siyah olmalı ve yanmış, toprak (gri) renginde olmamalıdır. Bu, is alınırken fitilin az yanması ve kullanılan yağın çok yanması ile sağlanır. Eğer yağ az, fitil ise çok yanarsa, is kül rengine döner.

İsten yağı ayırtmak için yapılacak işlem şöyledir: İsi bir kâğıt torbaya koyup bu torbayı hamura sararsın; öyle ki kâğıt tamamen kapanmış olsun. Daha sonra torbayı bir pişmiş tuğlanın üzerine yerleştirip tandıra koyarsın, bu işlem sırasında hamur ya tandırın sıcaklığıyla pişer ya da kısık ateşle pişer. Daha sonra isi torbadan çıkarırsın. Eğer isten yağ tamamen ayırmamışsa da amaç gerçekleşmiştir demek, ancak isin tamamen yağdan temizlendiği kadar verimli olmaz.

İsin yağı şöyle anlaşılır: Az miktarda is, elin avuç içine sürülür, sonra el yıkanır. Eğer is yağlıysa, avuçtaki siyahlık hemen su ile çıkmaz, bolca yıkanması ya da başka bir şey gerekebilir. Ancak eğer isin yağı gitmişse, siyahlık su ile hemen elden akar.

Bil ki, bu fakir bu risalede üç yolu açıklayacaktır: biri edna, diğeri vasat, üçüncüsü ise a'lâ yol.

Edna Yöntem

Bu, şu şekildedir: Eğer bir dirhem is varsa, dört dirhem iyi Arap zankı eklenir. O zankı, kuru şekilde öğütülür, tıpkı kuru göz kalemi gibi, sonra is ile karıştırılır. Deriden bir torba yapılır, böylece elde rahatça sığar. Bu kuru zankı, isin el ve deri torbası ile iyice sürülüp karıştırılır ki, isin ve zankının parçaları birbirine karışsın. Daha sonra bu karışım, az miktarda su ile yoğrulur, tıpkı köpük gibi. Bu hamur, yanında taşınır ve gerektiğinde suya batırılarak parmakla çözülüp [ve mürekkep olarak] yazılır. Bu tür mürekkep "icâletü'r-râkib" (acilde yolcunun yapacağı iş) olarak adlandırılmıştır; yani bir kişi seyahatte iken, hemen at üstünde olsa bile [yazabilir ve] işini görüp amacına ulaşır.

Vasat Yöntem

İkinci yöntem, vasat seviyedeki yöntemdir. Bu şekilde, zankı süt kıvamında bir yoğunlukta nemlendirilir. Sonra, azar azar zankı damlatarak isle karıştırılır, tıpkı ekmek hamuru gibi bir hamur elde edilir. Bu hamur, nohut büyüklüğünde toplar halinde yuvarlanır ve etrafına birkaç parça Hint sarı salkımı ağacı lifi yapıştırılır. Ardından, iki kat kumaştan yapılmış bir torbaya yerleştirilir. Örneğin, bir dirhem is varsa, üzerine 50 veya 100 Hint sarı salkımı ağacı lifi atılır. Kalan zankı da torbaya eklenir ve bir süre yoğrulur ta ki is ve zankı karışımı torbanın menfezlerinden dışarı çıksın, lifler ise torbada kalsın. Sonra karışımın kıvamı kontrol edilir; eğer çok yoğun ise, biraz su eklenir; eğer sıvı hale gelmişse, güneşte bekletilerek yazmaya uygun kıvama getirilir.

A'lâ Yöntem

A'lâ yöntem şöyledir: Bil ki mürekkebin yapısında iki temel unsur vardır. Biri, zankının parçalarının is parçalarıyla iyice karışmasını sağlamak için öğütme; diğeri ise, belirli bir miktarda suyu mürekkebe yedirerek karışımı tamamlamaktır. Örneğin, eğer is suyu bir dirhem ve zankı dört dirhem ise, toplam beş dirhem olur. Mürekkebin akışkan ve siyah olmasını sağlamak için her bir dirhem ağırılığı kadar on altı katı su ile karıştırılmalıdır. Bu durumda, beşi dirhem on altı ile çarptığımızda seksen dirhem su

eder. Bu suyu bir defada ekleyebilir ya da parça parça karıştırabilirsiniz, ancak parça parça eklemek daha faydalıdır.

Eğer karışıma mazı, zac, murt, kına, eftimon ve sabır gibi başka maddeler eklemek istenirse, daha fazla su ilavesi gerekir. Karışım, liflerin (flös) içinde iyice öğütüldükten sonra tekrar öğütmeye gerek kalmaz; suyu elle karıştırmak yeterlidir.

A'lâ yöntemi şu şekilde uygulanır: İs ve zamk torbadan çıkarıldıktan sonra, öğütülmüş ise mazı suyu, zaç, kına, murt - Arapça'da *gasle* olarak adlandırılır - ve eftimon eklenir. Ardından, yazmaya başlamadan önce deneme yapılır. Eğer karışım çok sıvı hâle gelmişse, güneşte bekletilerek yazı için uygun kıvama gelene kadar koyulaştırılır. Güneşte koyulaşıp bal kıvamına ulaştığında, iki ila üç kez su eklenerek süt kıvamına getirilir. Aynı işlem iki veya üç kez tekrar edilerek karışım yazım için uygun hâle getirilir.

Mazı suyunun hazırlanma yöntemi şöyledir: Eğer is bir dirhem ise, zac - Arapçada 'zac-ı Kıbrîsî' denir - bir dirhem, mazı iki dirhem, kına yaprağı çeyrek dirhem, murt yaprağı çeyrek dirhem, eftimon çeyrek dirhem ve sabır çeyrek dirhem alınır. Mazı küçük parçalar halinde kırılır, zac iyice öğütülür ve mazı ile karıştırılır. Üzerine toplamda her bir dirhem için on altı kat su eklenir; zac ve mazı toplam üç dirhem olduğuna göre bu üçü on altı ile çarpıldığında kırk sekiz dirhem su eder. Bu miktarda su eklenir ve karışım bir gece bekletilir. Sonra mazı ve zaç ayrı ayrı kaynatılır. Kına, murt ve eftimon ise belirtilen miktarlarda suya eklenir ve bir gece bekletilir. Daha sonra da ayrı ayrı kaynatılır. Bu karışımların suyu, kâğıt üzerinde iz bırakacak kadar yoğunlaşınca [ateşten] indirilir ve iki kat ketan kumaş ile süzülerek saf suyu alınır. Bu su, torbadan çıkan zamk ve is karışımına eklenir ve işlem önceden anlatıldığı şekilde tamamlanır.

Mürekkebin Malzemelerinin Kalitesini Tanımak

Bil ki, parçaların kalitesi ve mükemmelliği, terkipte büyük bir rol oynar. Bunu tecrübe eden kişi bilir. Dolayısıyla zamkın kalitesi, parlak, beyaz, sarı ya da kırmızı olmasında aranır. Ancak mutlaka "ümm-i iylan" denilen bir ağaçtan olmalıdır. Onu tanımanın yolu, ağza alındığında erimesi ve pamuğa sürüldüğünde kalıntı bırakmamasıdır. Mazının kalitesi ise siyah ya da yeşil renkte olmasında aranır. Mazı birkaç gün kaynatılıp bekletilerek yüzeyinde oluşan tabakanın alınarak kullanılmalıdır.

Zacın kalitesi, sarı ya da yeşil ve parlak olmasındadır. Kına ve murtun kalitesi zaten malumdur. Ancak eftimon iki türdür: Birincisi "akriti" olarak bilinir ve çiçek ya da dalları olmayan tohuma benzeyen bir bitkidir. İkincisi ise "mukaddesi" olarak adlandırılır ve tohum, çiçek ve odunsu parçalar içerir. Her ikisi de iyidir. Bu bahsedilen yöntem, ilk olarak gözle incelemeye dayalıdır.

Bu metin Allah'ın yardımı ile tamamlanmıştır, güvenim, dayanağım ve tevekkülüm O'nadır.

3.2. et-Tecrîbü'l-vâfi fî'l-hıbrî's-sâfi'nin Farsça Metni

الحمد لله الذي خلق النّون والقلم وعلم الانسان ما لم يعلم، العالم الذي لا يحصى معلوماته عدداً، ولا تنفذ كلماته مداد البحر ولو جئنا بمثله مدداً؛ والصلوة والسلام على النبي الامي ابحر الذي ينفذ بحبر عن تدوين بيانه وعباراته وعلى سائر الانبياء وآله واصحابه المقرّبين عن مجمل كلماته و اشاراته.

اما بعد: همی گوید احقر عباد الله، علی بن حسام الدین الہندی الشہیر بالمتقی کہ این رسالہ در سیاہی راست کردن املا شدہ، و این را التجربہ الوافی فی الحبر الصافی نامیدہ شدہ.

بدان کہ از ترکیبها کہ مشہور است، این دو ترکیب است:

ترکیب اول:

هم سنگ دوده زاج است، هم وزن هر دو مازو هم وزن هر سه صمغ است، آنگاه زور بازو

ترکیب دوم:

(رباعی)

بستان دو درم دوده صافی بی نم صمغ عربی درو فکنده چار درم

مازو دو درم نیم درم ترکی زاج از هر مرکبش همی سای بهم

و این ترکیب دومی، نصف ترکیب اولی است. غالباً این برای کاغذهای درشت مصری و هندی مناسب است و ترکیب اول برای کاغذهای خراسان نرم ابریشمی مناسب.

طریق ساختن

و طریق راست کردن، آن است که باید دانستن که صلاهی کردن بهتر است، اما مشقت بسیار و روزهای بسیار می‌کشد. و گاه باشد که مداد از بسیار صلاهی کردن تلف شود، اگر در هاون مسی صلاهی کرده شود؛ زیرا که اثر مس بر وی غالب شود. و اما اگر در صحن چینی صلاهی کرده شود اثر باز ندهد. اما از باد و غبار نگاه باید داشت، و این فقیر بعضی تجربه کرده است که به مشقت بسیار، روزهای بسیار حاجت نیفتد، در یک مجلس مقداری کرده شود که تا یک سال او، ما شاء الله کفایت کند و این فقیر در این رساله ترکیبی که خود تجربه کرده بیان خواهد کرد.

فصل در معرفت دوده

بدان که اصل در مداد، دو رکن است. باقی، جمله از تکمیل است. یکی رنگ سیاه، دوم روانی مداد. در میان این هر دو رکن، روانی مطلوب است از رنگ؛ زیرا که اگر رنگ خوب سیاه باشد و روانی نباشد، به کار نیاید. اما اگر خوب روان باشد و رنگ آن چنان سیاه نباشد، غرض حاصل است. زیرا که از رنگ، این مقدار کافی است که رنگ سفیدی کاغذ ممتاز باشد. و این رنگ، آنگاه سیاه باشد که اصل دوده سیاه باشد، سوخته خاکی رنگ نباشد. و این بدان باشد که در وقت دوده گرفتن، قتیله اندک سوخته شود و سلیط بسیار سوزد. چون سلیط اندک باشد و قتیله بسیار سوزد، دوده خاکستر رنگ گردد.

و طریق چربی از دوده گرفتن آن است که دوده در خریطه کاغذ نهد و آن خریطه را در خمیر گیرد، به نوعی که کاغذ تمام پوشیده گردد. بعد از آن در تنور بر سر خشت پخته نهد، چندان که آن خمیر به آتش نرم یا به گرمی تنور پخته گردد. پس دوده را از خریطه بیرون آرد و اگر چربی دوده نگیرد هم فی الجمله غرض حاصل است، اما نه چنان که به چربی گرفتن.

و چربی دوده بدان دانسته شود که اندکی دوده بر کف مالد، بعده کف را بشوید. چون دوده چرب باشد سیاهی کف به مجرد آب نرود، به غسل یا به چیز دیگر حاجت افتد. اما چون چربی دوده رفته باشد به مجرد آب، سیاهی از کف دور شود.

و بدان که این فقیر در این رساله، سه طریق بیان خواهد کرد: یکی ادنی، دوم اوسط، سیوم اعلی.

فصل در طریق ادنی

و آن چنان است که اگر دوده یک درم باشد، صمغ عربی خوب چهار درم بیندازد. و آن چنان صمغ را خشک بساید چنانچه سُرْمه. و با دوده در صحن اندازد و خریطه چرم راست کند که دست در وی گنجد و این صمغ خشک را با آن دوده به دست با خریطه چرم بمالد که اجزای دوده و اجزای صمغ یکی بگردد. بعده آن دوده را به آب، اندک اندک خمیر کند، چنانچه خمیر کفک. و آن خمیر را با خود دارد و هرگاه که حاجت افتد در آب بچیناند و به انگشت حل کرده نویسد و این مداد را «عجالة الركب» نام نهاده شد. یعنی شخص در مسافرت فی الحال سواره بر اسب راست کند و غرض خود حاصل کند.

فصل در طریق وسط

اما طریق دوم که آن وسط است، چنان است که صمغ را تر کند به غلظت شیر، بعده آن دوده را به قطره‌های صمغ، اندک اندک خمیر کند مثل خمیر کفک. و این خمیر را گلوله‌هایی مانند نخود بکند و فلوسی چند که گرد او لیسیده باشد این گلوله‌ها را با آن فلوس‌ها بچسباند. بعد از آن در خریطه‌ای از جامه شفت که دو تا باشد اندازد، مثلاً اگر دوده یک درم باشد، مقدار پنجاه فلوس یا صد فلوس به آن بیندازد. بعد از آن، باقی صمغ که مانده است در خریطه اندازد و ساعتی بمالد، چنان که دوده و صمغ ساییده از خریطه بیرون آید و فلوس در خریطه بماند. بعده ببیند اگر غلیظ باشد پاره‌ای آب بیندازد و اگر آبی شده باشد در آفتاب نهد تا غلظت وی به حد نوشتن باز آید.

فصل در طریق اعلی

اما طریق اعلی: بدان که در مداد، دو رکن است؛ یکی ساییدن تا اجزای صمغ با اجزای هیاب مزج یابد. و رکن دوم آب معتاد خوراندن. مثلاً اگر آب هیاب یک درم باشد و صمغ چهار درم، مجموع پنج درم می‌شود. آب شانزده حصه مجموع آن باید کرد که مداد بخورد تا روان و سیاه شود. پس پنج را که در شانزده ضرب کنی هشتاد درم شود و این آب خواه یکبارگی بخوراند یا به کرات، اما به کرات مفید است از یکبارگی، و اگر اجزای دیگر ضم خواهد کرد چنانچه مازو و زاگ و مُرد و حنا و افتیمون و صبر، آب زیادت خواهد خوراند. و بعد از آن که در این فلوس ساییده شد دیگر بار ساییدن حاجت نیست، آب را به دست خلط کند کفایت کند.

اما طریق اعلا آن است که چون دوده و صمغ از خریطه بیرون آید آب مازو و زاگ و حنا و مُرد - که آن را به عربی «غسله» گویند - و افتیمون در آن دوده ساویده اندازد. بعده اگر خواهد بنویسد امتحان کند. اگر آبی شده باشد در آفتاب نهد تا به غلظت نوشتن باز آید و بعد از آن دو سه کرات اگر آب بخوراند خوبتر شود یعنی چون در آفتاب غلیظ شد که به غلظت غسل رسید در وی آب بیندازد تا به غلظت شیر شود. باز همچنان تا دو سه کرات کفایت کند.

و طریق آب گرفتن مازو چنان است که اگر دوده یک درم باشد زاگ - که آن را به عربی «زاج قبرسی» گویند - یک درم و دو درم مازو و ربع درم برگ حنا و ربع درم برگ مُرد و ربع درم افتیمون و ربع درم صبر مازو را خرد خرد بشکنند و زاج را بسپارد و با مازو ضم کند و شانزده مقدار آب در وی اندازد یعنی مجموع زاج و مازو سه درم می‌شود. سه را که در شانزده ضرب کنی چهل و هشت درم می‌شود. چون این قدر آب در وی اندازد تا یک شب بر ایشان بگذرد. بعده مازو و زاج را جدا بجوشانند و حنا و مُرد

ra ve aftimyon ra be وزن مذکور آب انداخته یک شب بگذارد. بعده جدا بجوشاند. چون آب اینها چنان غلیظ شود که بر کاغذ نشو کند فرود آرد و به جامه شفت که دو تا باشد آب صافی از اینها بگیرد و آن آب را در دوده که با صمغی که خریطه بیرون آمده است اندازد و باقی گفته شد.

فصل در شناختن خوبی اجزای مداد

بدان که جودت و خوبی اجزا در ترکیب بسیار دخل دارد. هر که تجربه کرده باشد داند. پس خوبی صمغ بدان است که بَرّاق باشد، فید باشد یا زرد باشد یا سرخ. اما باید که از درختی باشد که آن را «ام عیلان» گویند و طریق شناختن وی آن است که چون در دهن اندازی، آب شود و چون پنبه بسته نگردد و خوبی مازو آن است که سیاه رنگ و یا سبز رنگ باشد و باید که مازو را چند روزی بیشتر جوشانیده بدارد تا پرده او که بالا می بندد دور کند. بعده استعمال کنند. و خوبی زاج در آن است که زرد باشد یا سبز باشد و بَرّاق باشد. و حنا و مُرد، خوبی اینها معلوم است. اما افتیمون بر دو نوع است: یکی آن است که «اقریطی» گویند و آن شبه تخمی است بی شکوفه و شاخ ها و دوم آن است که آن را «مقدسی» گویند و آن عبارت از تخمی و گلی و چوبهای وی آن است، هر دو خوبند و این طریق که گفته شد یک بار اول به دیدن تعلق دارد.

تمت بعونه تعالی و به ثقتی و اعتمادی و توکلی.

Sonuç

Müttakî'nin Farsça *et-Tecrîbü'l-vâfi fî'l-hıbrî's-sâfi* adlı eserinde yer alan mürekkep yapımına dair bilgiler değerlendirilmiş ve dönemin yazı malzemeleri hakkında önemli veriler elde edilmiştir. Mürekkep üretiminde malzemelerin özenle seçilmesi, belirli oranlarda kullanılması ve çeşitli işlemlerden geçirilmesi, yazının kalitesini doğrudan etkileyen unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Müttakî, özellikle mürekkebin siyahlığı ve akışkanlığı üzerinde durmuş, bu iki özelliğin yazı yazımındaki önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca, kullanılan kapların mürekkep üzerindeki etkileri, mürekkebin çevresel faktörlerden korunması ve ek katkı maddelerinin işlevleri gibi teknik detaylar da dönemin mürekkep üretimi hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Müttakî, mürekkep türlerini kâğıt çeşitlerine göre ayırarak, yumuşak dokulu Horasan kâğıdı ve kalın yapılı Hindistan kâğıdı için farklı formüller önermiştir. Üç yöntem geliştiren Müttakî, Ednâ yöntemiyle taşınabilir kuru mürekkep üretimini, Vasat yöntemiyle detaylı bir süreç kullanarak Hint sarı salkımı liflerinden faydalanmayı ve A'lâ yöntemiyle yüksek kaliteli, dayanıklı mürekkep yapımını tarif etmiştir.

Mürekkep yapımına dair aktarılan bilgiler, dönemin yazı kültürü üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Mürekkep üretiminde kullanılan malzemelerin seçimi ve işlenme biçimi, yalnızca yazının estetik niteliğini değil, aynı zamanda metinlerin uzun ömürlülüğünü de belirleyen unsurlar arasında yer almaktadır. Müttakî'nin sunduğu formüller, yazı malzemeleriyle mürekkebin uyumuna yönelik teknik yaklaşımlar geliştirdiğini göstermektedir. Özellikle, farklı kâğıt türlerine uygun mürekkep tarifleri vermesi, dönemin yazı sanatında malzeme bilgisine verilen önemin altını çizmektedir. Mürekkep yapımına ilişkin bu detaylar, el yazması eserlerin korunması ve restorasyonu açısından da önemli veriler sağlamaktadır.

Kaynakça

- Ali el-Kârî, A. (2002). *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhu mişkâtü'l-mesâbih* (mefâtiḥ basamağı: mişkâtü'l-mesâbih'in şerhi). Dâru'l-Fikr.
- Azadî, M. ve Efşârpûr, M. ve Haddâdî, M. (2016/1395ş). Mürekkep-i âhen-mâzû: berresi-i revîş-i sâht, hordegî ve revîşâ-yı dermân-ı hordegî (Mazılı demir bileşiği: yapılış yöntemleri, korozyon ve korozyon tedavi yöntemleri üzerine bir inceleme). *Mutâlaât-ı Arşivi Faslnâme-i Gencîne-i Esnâd*, 102(2), 134-159
- Azadî, M. Efşârpûr, M. ve Haddâdî, M. (2017/1396ş). Berresi-i evzân-ı sünnetü-i be kâr refte der desturu'l-amelhâ-yı sâht-i mürekkep der risâlehâ-yı hoşnivişî (hat risalelerinde mürekkep yapımı talimatlarında kullanılan geleneksel ölçeklerin incelenmesi). *Mutâlaât-ı Arşivi Faslnâme-i Gencîne-i Esnâd*, 105(1), 88-105.
- Azmi, Ö. (2006). el-Müttakî el-Hindî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 222-223). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Bağdadî, İ. P. (1990). *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn musannifîn (müellifleriniİsimleri ve musanniflerin eserleri)*. Milli Eğitim Bakanlığı.
- Câmî, A. (1958/1337ş). *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds* (kutsal varlıkların esintileri). (M. Tevhîdî Pür, Nşr.). İntişârât-ı Kitâbfurûşî-i Mahmudî.
- Canan, İ. (2022). *Kenzü'l-ummâl. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 25, ss. 262-263). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Derman, M. U. (1967). Eski mürekkepçiliğimiz. *İslâm Düşüncesi*, 2(6), 97-112.
- Derman, M. U. (2006). Mürekkep. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 46-47). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ed-Dihlevî, A. (2004). *Ahbârü'l-ahyâr fî esrârî'l-ibrâr* (salihlerin sırları hakkında hayırlı kimselerin haberleri). (thk. Eşref Hân). Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî.
- el-Ayderûsî, A. (1984/1405h). *En-nûrû's-sâfir 'an abbâri'l-karnî'l-âşir* (onuncu asrın haberlerini açığa çıkaran parlak nur). Dâru'l-kutubi'l'ilmîyye.
- el-Hasenî, A. (1999/1420h). *Nüzhetu'l-havâtur ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzir* (gönül ferahlığı, işitilenlerin ve görülenlerin neşesi). Dâr İbn Hazm.
- et-Tabersî, N. H. (1979/1400h). *Keşfi'l-estâr 'an vecihî'l-gâib 'ani'l-epsâr* (gözlerden saklı olanın yüzündeki perdelerin kaldırılması). (A. el-Milânî el-Hüseyinî, Nşr.). Matba'ati'l-Hayyâm.
- Hâtûnâbâdî, A. H. (1973/1352) *Vakâyü's-senîn ve'l-eyyâm* (yılların ve günlerin olayları). (M. B. Behbûdî, Thk.), Kitâbfurûşî-i İslâmiyye.
- Hidayeti, M. (2012/1391ş). *Fihristgân-ı nüshahâ-ı hattî-i İnan, FNKA* (İnan el yazmaları kataloğu). İntişârât-ı Sâzmân-ı Esnâd ve Kitâbhâne-ı Millî-i İnan.
- İbni'l-İmâd el-Hanbelî. (1986). *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâr men zeheb* (altın kırıntıları: altın insanların haberleri). (M. Arnavut, Thk.) Dâr İbni Kesîr.
- İbnü'l-Cezerî. *el-İsâbe fî levâzimi'l-kitâbe* (yazım ihtiyaçları üzerine yardım). Staatsbibliothek zu Berlin Sprenger 1918.
- İnce, İ. (2009). Sindî, Rahmetullah b. Abdullah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 247-248). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kâdirî, M. E. (1961). *Tezkire-i 'ulemâ-ı Hind* (Hindistan alimlerinin biyografisi). Historical Society.
- Kara Bulut, A. (2001). *Mu'cemi târihi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem* (dünyadaki kütüphanelerdeki İslam mirası tarih sözlüğü). Dâru'l-'ukbâ.
- Karagözoğlu, M. M. (2020). Bekrî, Cemâleddin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. EK-1, 178). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kehhâle, O. R. (1957). *Mu'cemü'l-müellifîn, terâcimu musannifiyyi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Mâyil Heravî, N. (1993/1372ş). *Ketâbârâyî dar tamaddün-i İslâmî: mecmûa-yı resâil dar zemîne-i hoşnivîsî, mürekkebsâzi, kâğezgerî, tezhib va taclîd. be inzimâm-ı ferheng-i vâjegân-i nizâm-i kitâbârâyî* (İslam medeniyetinde kitap sanatları). Âstân-ı Kuds-i Razavî, Bünyâd-i Pejüheşhâ-yı İslâmî.
- Mecnûn-i Herevî, M. (t.s.). *Risâlehâ-yi hatt-ı mecnûn-i Rafikî-i Herevî, manzûme-i sevâdu'l-hat, resmu'l-hat* (mecnûn-i Rafikî-i Herevî'nin hat risaleleri). (R. Mayil, Nşr.). Encümen-i Tarih-i Afganistan.
- Mir İmâd-ı Kazvinî. (1890/1308h). *Âdâbu'l-meşk* (yazı yazma adabı). (Taş Baskı). Kârhâne-i Üstâdü'l-esâtîd Üstâd Muhammed Taki.
- Mümin-i Hüseyinî. (1997/1376ş). *Tuhfe-i Hekim Mümin-i Hüseyinî* (hekim Mümin-i Hüseyinî'nin Hediyesi). Neşr-i Şehr

- Nawshâhî, A. (2004/1383ş). Et-Tecrîbü'l-vâfi fî'l-hıbrî's-sâfi, resâle-i be Farsî der morakkeb-sâzî (saf mürekkep üzerine kapsamlı deneme: mürekkep yapımı üzerine Farsça bir risale). *Nâme-i Bahârestân*, (9-10), 21-26; İntişârât-ı Meclis.
- Necefi, H. (2019/1398ş). Münâsebât-ı ulemâ-ı Hind bâ Hacc ve Haremeyn-i Şerifeyn (hindistan alimlerinin Hac ve Haremeyn-i Şerifeyn ile ilgili ilişkileri). *Fasl-nâme-i İlmî-Tervicî-i Mikât-ı Hacc*, 26(107), 173-201.
- Nefeszâde, İ. (1939). *Gülzâr-ı savâb*. (Kilisli Muallim Rifat, Nşr.). Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.
- Nizami, K. A. (1953). *Tarih-i meşâyih-i çîşt* (çeştiye tarikatı şeyhlerinin tarihi). Hângâh-ı Mün'imîyye.
- Nizami, K. A. (1995). Fettenî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 12, ss. 486). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Porter, Y. (2011). *Âdab ve fûnûn-i nakkâşî ve kitabârâyî* (kitap süsleme ve resim sanatları). (Z. Recebî, Çev). Tahran, İntişârât-ı Ferhengistân-i Hüner.
- Safari Aq Kale, A. (2010/1389ş). Ahval ve âsâr-ı Simî-i Nişâbûrî ve mühr-i kitâbhâne-i şâhruh-i Timurî (Simi Nishaburi'nin hayatı ve eserleri ile Şahruh Timur'un kütüphane mührü). *Gozârîş-i Mirâs-ı Mektub*, (41), 13-18.
- Soltani, Z. Farahmand, H. ve Cokar, C. (2016/1395ş). Berresi-i tatbikiği mürekkebhâ-yı mevrîd-i istifâde der miyân-ı İraniyân, Osmanîhâ, Çinihâ, Hindîyân ve Arab (İranlılar, Osmanlılar, Çinliler, Hintliler ve Araplar arasındaki kullanılan mürekkep türlerinin karşılaştırmalı incelemesi). *Mutâlaât-ı Arşivi Fashnâme-i Gencîne-i Esnâd*, 101(1), 124-138
- Vefâî, A. Miladi, H. ve Mukimi, M. (2010/1389ş). Eser-i usâre-i âbî-i mive-i giyâh-ı flus (fistula cassia) (flus bitkisi meyve suyunun özünün etkisi). *Mecelle-i ilmî-i Dânişgâh-ı Ulûm-i Pezeşki-i Gürgân*, 12(4), 1-6.
- Yaman, B. (2012). Osmanlı kitap sanatlarında la'li mürekkep. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (28), 129-142.
- Zargari, A. (1997/1376ş). *Giyâhân-ı dârûî* (tıbbi bitkiler). İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- Zekrgoo, S. (2014). Methods of creating, testing and identifying traditional black Persian inks (geleneksel siyah İran mürekkeplerinin üretim, test ve tanımlama yöntemleri). *Restaur*, (352), 133-158.
- Zirikli, H. (1980). *el-A'lâm, kâmusü terâcim li-eşheri'l-ricâli ve'n-nisâ mine'l-Arabî ve'l-müsta'rabin ve'l-müsteşrikîn*. Dâru'l-ilm li'l-melâyîn.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Dr. Mercan HÜSEYNİ

Diğer Yazarlar / Other Authors: Doç. Dr. Seyid Muhammed Taki HÜSEYNİ

Yazar Katkı Oranı Beyanı/Author Contribution Rate: Yazarların beyanına göre araştırmacılarından Mercan HÜSEYNİ çalışmaya %60 Seyid Muhammed Taki HÜSEYNİ %40 oranında katkı sağlamışlardır.

Çatışma Beyanı / Conflict Statement: Çatışma Beyanı / Conflict Statement: Yazarlar bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkilerinin bulunmadığını, herhangi bir çıkar çatışmalarının olmadığını beyan etmişlerdir.

Etik Beyanı / Ethical Statement: Yazarlar bu makalede "Etik Kurul İzni"ne gerek olmadığını beyan etmişlerdir.

Destek ve Teşekkür / Support and Thanks: Yazarlar bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmadığını beyan etmişlerdir.

Yayımlanan makalede araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'nin editör ve yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

